

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2020.8.2.21>

KSZTAŁTOWANIE I WDRAŻANIE POLITYKI PUBLICZNEJ W SFERZE RELIGII I KOŚCIOŁA JAKO ELEMENT ADMINISTRACJI PUBLICZNEJ

Oleg Melnychuk

kandydat nauk prawnych

ORCID ID: 0000-0001-8988-1462

e-mail: melnychuk@gmail.com

Adnotacja: artykuł poświęcono po pierwsze określeniu roli państwa w kształtowaniu relacji państwa i kościoła w zakresie wdrażania odpowiedniej polityki publicznej, a po drugie zrozumieniu roli podmiotów administracji publicznej w procesie kształtowania i wdrażania polityki publicznej w sferze religii i kościoła. Należy zauważyć, że państwo powinno zapewnić realizację prawa jednostki do wolności religijnej, tworząc sprzyjające warunki, a także państwo powinno chronić i bronić to prawo jednostki przed wszelkimi bezprawnymi ingerencjami lub ograniczeniami. Udowodniono, że proces tworzenia i wdrażania polityki publicznej w zarysie ma wiele problemów, które są nieodłączne zarówno dla krajów europejskich, jak i Ukrainy. Ustalono, że ustawodawstwo krajowe przewiduje dość szeroki zakres podmiotów, które kształtują i wdrażają politykę publiczną w sferze religii. Może to powodować nie tylko rozbieżności w podstawowych zasadach takiej polityki, ale także sprzeczności między modelem relacji państwa i kościoła, zapisanym w Konstytucji Ukrainy, a polityką, która jest wdrażana w praktyce przez wyżej wymienione organy państwowe.

Słowa kluczowe: relacje państwo-kościół, modele relacji państwo-kościół, polityka publiczna w sferze religii i kościoła, administracja publiczna.

FORMATION AND IMPLEMENTATION OF STATE POLICY IN THE FIELD OF RELIGION AND CHURCHES AS AN ELEMENT OF PUBLIC ADMINISTRATION

Oleg Melnychuk

Candidate of Law

ORCID ID: 0000-0001-8988-1462

e-mail: melnychuk@gmail.com

Abstract. The article is devoted, firstly, to defining the role of the state in shaping the relationship between the state and the church through the implementation of relevant public policy, and secondly, understanding the role of public administration in the formation and implementation of public policy in religion and church. It is emphasized that the state must ensure the realization of the individual's right to freedom of religion, creating favorable conditions for this, and the state must protect and defend this individual's right from any unlawful encroachments or restrictions. It is proved that the process of formation and implementation of state policy in this area has many problems that are inherent in both European countries and Ukraine. It is established that the national legislation provides for a fairly wide range of entities that form and implement state policy in the field of religion. This may create not only a difference in the basic principles of such a policy, but also a contradiction between the model of relations between the state and the church, enshrined in the Constitution of Ukraine, and the policy implemented in practice by the above state bodies.

Key words: state-church relations, models of state-church relations, state policy in the field of religion and church, public administration.

ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ РЕЛІГІЇ ТА ЦЕРКВИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ

Олег Мельничук

кандидат юридичних наук

ORCID ID: 0000-0001-8988-1462

e-mail: melnychuk@gmail.com

Анотація. Стаття присвячена, по-перше, визначенню ролі держави у формуванні відносин держави та церкви через здійснення відповідної державної політики, по-друге, усвідомленню ролі суб'єктів публічного адміністрування у процесі формування та реалізації державної політики у сфері релігії та церкви. Наголошено на тому, що держава повинна забезпечити реалізацію права особи на свободу віросповідання, створюючи для цього сприятливі умови, а також держава повинна охороняти та захищати це право особи від будь-яких протиправних посягань чи обмежень. Доведено, що процес формування та реалізації державної політики у окресленій сфері має багато проблем, які притаманні як країнам Європи, так і Україні. Встановлено, що національне законодавство передбачає досить широке коло суб'єктів, які формують та реалізують державну політику у сфері релігії. Це може породжувати не тільки різночитання основних засад такої політики, а й протиріччя між моделлю відносин держави

та церкви, що закріплена в Конституції України, та політикою, яку реалізують на практиці перераховані вище державні органи.

Ключові слова: відносини держави та церкви, моделі відносин держави та церкви, державна політика у сфері релігії та церкви, публічне адміністрування.

Вступ. Задеклароване в міжнародних актах та визначене в національному законодавстві право людини на свободу віросповідання потребує нині якісного правового регулювання, в тому числі чіткої визначеності специфіки його адміністративно-правового забезпечення. Нині церква відіграє роль одного з інститутів громадянського суспільства та перестає бути чимось відособленим як від держави, так і інститутів громадянського суспільства. Подальша розбудова демократичної правової держави та становлення громадянського суспільства у сучасній Україні потребує налагодження автономних і водночас партнерських взаємин між державою і релігійними організаціями. Розбудова відносин держави та церкви базується не тільки на правовому закріпленні моделі відносин держави та церкви, а й на виваженій державній політиці у зазначеній сфері, яку формують та реалізують в Україні переважно органи публічного адміністрування.

Актуальність статті зумовлена потребами осмислення державної політики в контексті наявної моделі відносин держави та церкви. Формування та реалізація державної політики у сфері релігії та церкви є важливими, по-перше, для загального розуміння будови відносин між державою та церквою в Україні, по-друге, для усвідомлення ролі держави у формуванні відносин держави та церкви через здійснення відповідної державної політики, по-третє, для усвідомлення ролі суб'єктів публічного адміністрування у процесі формування та реалізації державної політики у сфері релігії та церкви.

Основна частина. Основи державної політики у сфері релігії досліджувались у працях М. Бабій, П. Богомазова, Д. Вовк, Ю. Кальниш, В. Климова, О. Мелехової, С. Оніщук, М. Палінчак, Г. Сергієнко, С. Шаправського та інших науковців. Разом із тим у вітчизняній юриспруденції ґрунтовних досліджень, присвячених особливостям формування та реалізації державної політики в Україні щодо релігії та церкви, наразі бракує. Виникає необхідність проведення більш предметних досліджень, які б розкривали особливості формування та реалізації державної політики у сфері релігії та церкви як елемент публічного адміністрування.

Мета статті полягає у висвітленні особливостей публічного адміністрування щодо формування та реалізації державної політики у сфері релігії та церкви.

Основними завданнями, розв'язанню яких присвячена ця стаття, є такі: 1) визначити роль держави у формуванні відносин держави та церкви через здійснення відповідної державної політики; 2) з'ясувати роль суб'єктів публічного адміністрування у процесі формування та реалізації державної політики у сфері релігії та церкви.

Як основний загальнонауковий метод використовувався діалектичний метод наукового пізнання, завдяки якому здійснено загальнотеоретичне дослідження моделей відносин держави та церкви. Логіко-семантичний метод використано для дослідження правових дефініцій, які у сукупності допомагають розкрити сутність відносин держави та церкви у сучасному світі (зокрема, «державна політика у сфері релігії», «суб'єкти публічного адміністрування» та ін.). Методи моделювання, аналізу та синтезу були використані для формулювання висновків та розробки пропозицій щодо формування та реалізації в Україні державної політики у сфері релігії.

У науковій літературі звертається увага на співвідношення задекларованої в законодавстві моделі відносин держави та церкви з цілями, завданнями та набором засобів державної політики, що реалізується у сфері релігії та церкви. Наприклад, Д. Вовк наголошує, що «одним із завдань юридичної науки є розгляд співвідношення права і релігії в нових суспільних реаліях, що виступає необхідною передумовою формування виваженої правової політики у цій сфері, вдосконалення законодавства й запровадження оптимальної моделі відносин держави і церкви» (Вовк, 2008: 4).

Цей вислів акцентує увагу на декількох важливих проблемах, які виникають перед кожною державою, що намагається за допомогою норм права закріпити засади її відносин з церквою.

По-перше, звертається увага на необхідність формування виваженої «правової політики» у цій сфері. З одного боку, церква (релігійні організації) в Україні відокремлена від держави (ст. 35 Конституції України) і держава не втручається у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, а також не фінансує діяльність будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії, з іншого боку, здійснення «державної політики» щодо релігії і церкви належить виключно до відання України (Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації»). Отже, проблема завжди виникає у визначенні цілей державної політики щодо релігії і церкви, а також стосовно інструментарію, який вибирається для реалізації цієї політики. Іноді важко визначити межу, де закінчується державна політика та починається втручання держави у діяльність церкви, а тому відносини держави та церкви – це не просто набір декларацій, закріплених в Основному Законі країни та інших нормативно-правових актах, а складний механізм взаємин, який опирається на визнання і дотримання автономності держави та церкви або ж на ігноруванні цієї автономності одним із суб'єктів. До того ж проблемним є і співвідношення понять «правова політика» та «державна політика». Якщо йдеться про правову державу, то ці два поняття не мають принципового змістового розходження, адже сама держава формується та функціонує на підставі права, а тому і її політика стосовно церкви ґрунтується на принципах верховенства права, законності, демократизму, прозорості та ін. Якщо ж йдеться про державу з недемократичним політичним режимом, то державна політика може не співпадати зі змістом її правової політики (наприклад, декларуються в законодавстві одні принципи, а в реальному житті

використовуються інші принципи, не прописані в праві). У ст. 1 Конституції України декларується, що Україна є демократичною, соціальною і правовою державою. Тобто Основний Закон нашої держави визначив ідеал, до якого народ України прагне. Разом із тим постійні економічні та політичні кризи, воєнний конфлікт на Сході держави свідчать про нестабільність політичного режиму країни (прийняття великої кількості важливих для суспільства рішень базувалося не на нормах національного права, а було зумовлене політичною доцільністю) та про нестабільність форми правління в країні (за національним законодавством ми є парламентомсько-президентською республікою, але останні десятиліття великі повноваження у своїх руках концентрує Президент України та Офіс Президента України). Отже, формування виваженої «державної політики» і на її підставі «правової політики» щодо релігії і церкви є одним із найскладніших завдань сучасної України.

По-друге, у своєму вислові Д. Вовк звертає увагу на необхідність вдосконалення національного законодавства і запровадження оптимальної моделі відносин держави і церкви в Україні. Якщо на теоретичному рівні можна виділити основні моделі відносин держави та церкви, які відомі історії розвитку людства, а також виділити основні ознаки, що їм притаманні, то на практичному рівні кожна країна, кожна нація, кожен народ виробляє власну модель відносин держави та церкви, що відображається в національному законодавстві. Тому, характеризуючи модель відносин держави та церкви в Україні, слід звертати увагу не тільки на загальні ознаки, що притаманні тій чи іншій теоретичній моделі відносин держави та церкви, а й на положення національного законодавства, яке передбачає окремі особливості таких відносин. У цьому сенсі повністю погоджуємось із Г. Сергієнко, яка вказує на необхідність пошуку такого підходу характеристики відносин держави та церкви, за якого б можна було в межах однієї історичної моделі відносин держави і церкви всебічно проаналізувати різні варіанти цих взаємозв'язків і механізмів гарантування свободи віросповідання (Сергієнко, 2004: 18–19). Це значить, що країни, які належать до однієї моделі відносин держави та церкви, завжди мають свої особливості у гарантуванні права особи на свободу віросповідання, що дозволяє говорити про різноманітність підходів навіть у межах однієї моделі.

На нашу думку, можна виділити такі загальні тенденції формування та реалізації державної політики щодо релігії та церкви в країнах світу та Україні.

По-перше, Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» чітко закріплює, що здійснення державної політики щодо релігії і церкви належить виключно до відання України (ст. 5). Це положення національного законодавства деталізує положення статей 1 і 2 Конституції України, які проголошують, що Україна – суверенна держава і її суверенітет поширюється на всю її територію. Тобто питання формування і реалізації державної політики щодо церкви є суверенним правом держави. Разом із тим Україна існує у сучасному світі не відособлено. Вона є учасником міжнародних відносин, учасником різноманітних міжнародних договорів та конвенцій, які проголошують та забезпечують реалізацію прав і свобод людини та громадянина, в тому числі і з питань реалізації права особи на свободу віросповідання. Тому, підтверджуючи суверенність України у здійсненні державної політики щодо релігії і церкви, хочемо підкреслити, що така політика не може суперечити міжнародним стандартам по правах людини.

По-друге, безпосереднім органом виконавчої влади, який реалізує нині політику у сфері релігії, є Державна служба України з етнополітики та свободи совісті (далі – ДЕСС). Разом із тим у Положенні, яке закріплює правовий статус цього центрального органу виконавчої влади, є суперечності, що свідчать про недосконалість нормотворчої діяльності в Україні. Зокрема, у пункті 1 Положення сказано, що ДЕСС є органом, який лише реалізує державну політику у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав національних меншин в Україні. Тобто у положення про статус державного органу немає жодного слова про можливість формувати таку політику (Положення про Державну службу України з етнополітики та свободи совісті, 2019). У пункті ж 3 Положення зазначається, що ДЕСС може вносити на розгляд Міністра культури та інформаційної політики пропозиції щодо формування державної політики у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав національних меншин в Україні. Переконані в тому, що суб'єкт, який вправі вносити пропозиції щодо поліпшення державної політики у якійсь певній сфері суспільних відносин, одночасно є і суб'єктом, який забезпечує формування такої державної політики.

Діяльність ДЕСС спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра культури та інформаційної політики України. Власне, в Положенні про Міністерство культури та інформаційної політики України (далі – МКІП) говориться про те, що воно не тільки реалізує, а й формує державну політику у сфері релігії (Положення про Міністерство культури та інформаційної політики України, 2019). Формувати державну політику у сфері релігії допомагає Кабінету Міністрів України також Комісія з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій, яка є тимчасовим консультативно-дорадчим органом при Кабінеті Міністрів України (Положення про Комісію з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій, 2008). Водночас Основний Закон України закріплює, що засади внутрішньої політики визначає Верховна Рада України (ст. 85 Конституції України), а Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази і розпорядження (ст. 106 Конституції України). Наприклад, 30 липня 2020 року був виданий Указ Президента України «Питання визначення статусу окремих релігійних свят», в якому вказувалось Кабінету Міністрів України у взаємодії зі Всеукраїнською Радою Церков, релігійними організаціями, Українським інститутом національної пам'яті: а) опрацювати питання щодо надання державного статусу окремим релігійним святам, зокрема: Рамазан-Байрам, Курбан-Байрам, Песах, Рош-Гашана, Ханука, Великдень християн західного обряду та іншим; б) внести на розгляд Верховної Ради України відповідний законопроект (Указ Президента України «Питання визначення статусу окремих релігійних свят», 2020).

Як бачимо, національне законодавство передбачає досить широке коло суб'єктів, які формують та реалізують державну політику у сфері релігії. Це може породжувати не тільки різночитання основних засад такої політики, а й протиріччя між моделлю відносин держави та церкви, що закріплена в Конституції України, та політикою, яку реалізують на практиці перераховані вище державні органи. Як мінімізувати суб'єктивний, політичний, олігархічний та будь-який інший вплив окремих соціальних груп на реалізацію засад Конституції України у сфері релігії? Адже в реальному житті ми бачимо численні трактування положень Конституції України і здійснює таке трактування не Конституційний Суд України, а інші не вповноважені на те органи. Слушні думки стосовно цього висловлює В. Климов. Учений зазначає, що, «прогнозуючи характер подальшого розвитку державно-церковних відносин в Україні, є підстави стверджувати, що рано чи пізно ці відносини набудуть у вітчизняному соціумі також характеру ..., яке нині займають ці відносини у суспільствах провідних країн Європи. <...> вони мають органічно враховувати сучасні світові процеси та тенденції, українську специфіку і бути позбавленими штучних нашарувань, спричинених чийось суб'єктивним баченням чи політичною ситуативністю» (Климов, 2009).

По-третє, виникає необхідність уточнення ключових засад державної політики у сфері релігії та церкви, адже історія розвитку державності України показує, що цілі, завдання та інструментарій реалізації державної політики у сфері релігії та церкви постійно змінювався. У зв'язку з цим проаналізуємо думки окремих науковців, які досліджували таку тематику.

Так, Г. Сергієнко вважає, що:

1) держава повинна бути нейтральною в питаннях світогляду і віросповідання, совісті і релігії. Це означає, що в основу політики держави не можуть бути покладені одне віросповідання чи одна церква. Всі релігійні організації є рівними перед законом;

2) будь-які оцінки держави або її уявлення про релігію як передумови гарантування або реалізації свободи віросповідання неприпустимі. Це цікаве зауваження, адже будь-яка оцінка релігії чи релігійних організацій з боку держави вже є втручанням у свободу віросповідання особи. Тому державна політика повинна формуватися так, щоб уникати будь-яких оцінок релігії та релігійних організацій чи різного ставлення до представників різних релігій;

3) правовому регулюванню підлягають лише ті суспільні відносини, які забезпечують реалізацію права особи на свободу віросповідання (Сергієнко, 2004: 23). Тобто сферу правового регулювання взаємозв'язків держави і церкви (конституційного, адміністративного, цивільного, кримінального чи іншого правового регулювання) становлять суспільні відносини з реалізації віруючими та релігійними організаціями права на свободу віросповідання. При цьому враховується набір юридичних засобів кожної галузі права, яка потенційно може регулювати такі суспільні відносини. Сфера суспільних відносин, що регламентуються державою для забезпечення реалізації свободи віросповідання, є незмінною. Тобто держава не може вийти за її межі.

Деяко іншу позицію стосовно формування і реалізації державної політики у сфері релігії та церкви висловлює С. Шаправський. Учений вважає, що Україна за роки незалежності так і не спромоглася визначитись із принципами побудови відносин з релігійними організаціями. На його думку, не слід бездумно копіювати зразки відносин, що сформувалися в окремих країнах Європи, а також неможливо опиратися у сучасному прогресивному світі виключно на національні релігійні традиції. Тобто С. Шаправський пропонує одночасно враховувати як історичний досвід, так і сучасні моделі відносин держави та церкви, що сформувалися в європейських країнах. Оптимальною моделлю, на його думку, є коопераційна модель відносин держави та церкви з одночасною підтримкою національних церков та лояльним ставленням до інших віросповідань. Також С. Шаправський підкреслює, що з боку держави обов'язково повинен існувати посилений контроль за поширенням нерелігійних та нетрадиційних віросповідань з метою уникнення їх деструктивного впливу на суспільство (Шаправський, 2015: 195). Вважаємо, що така державна політика може бути реалізована лише за однієї умови – зміни положень Конституції України, які передбачають нині зовсім іншу модель відносин держави та церкви.

Висновки. На підставі проведеного дослідження можна зробити такі висновки.

Питання формування і реалізації державної політики щодо церкви є суверенним правом держави. Разом із тим Україна існує у сучасному світі не відособлено. Вона є учасником міжнародних відносин, учасником різноманітних міжнародних договорів та конвенцій, які проголошують та забезпечують реалізацію прав і свобод людини та громадянина, в тому числі і з питань реалізації права особи на свободу віросповідання. Тому, підтверджуючи суверенність України у здійсненні державної політики щодо релігії і церкви, хочемо підкреслити, що така політика не може суперечити міжнародним стандартам по правах людини.

Історія розвитку державності України показує, що цілі, завдання та інструментарій реалізації державної політики у сфері релігії та церкви постійно змінюються. На процес формування державної політики іноді здійснюють негативний вплив суб'єктивні фактори. Зокрема, Національне законодавство передбачає досить широке коло суб'єктів, які формують та реалізують державну політику у сфері релігії. Це може породжувати не тільки різночитання основних засад такої політики, а й протиріччя між моделлю відносин держави та церкви, що закріплена в Конституції України, та політикою, яку реалізують на практиці перераховані вище державні органи. До того ж національне законодавство не відповідає на питання: хто головний серед усіх державних органів у формуванні державної політики у сфері релігії та церкви і хто несе відповідальність за невдалу чи навіть руйнівну політику?

Список використаних джерел:

1. Вовк Д.О. Право і релігія : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень». Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2008. 211 с.
2. Климов В. Тенденції розвитку державно-церковної політики в Україні в контексті сучасних процесів врегулювання відносин між державами та церквами в Європі. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/religfree_2009_14_4.pdf.
3. Питання визначення статусу окремих релігійних свят : Указ Президента України від 30 липня 2020 року № 303/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/303/2020#Text>.
4. Положення про Міністерство культури та інформаційної політики України : Постанова Кабінету Міністрів України від 16 жовтня 2019 р. № 885. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/885-2019-p?find=1&text=реліг#w1_1.
5. Положення про Державну службу України з етнополітики та свободи совісті : Постанова Кабінету Міністрів України від 21 серпня 2019 р. № 812. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/812-2019-p#Text>.
6. Положення про Комісію з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій : Постанова Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2008 р. № 953. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/953-2008-p#Text>.
7. Сергієнко Г.Л. Роль конституційно-правового регулювання відносин держави і релігійних організацій у гарантуванні свободи віросповідання в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 «Конституційне право». Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2004. 181 с.
8. Шаправський С.А. Моделі державно-церковних відносин: європейський контекст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2015. Випуск 12. С. 183–198.

References:

1. Vovk, D.O (2008). Pravo i relihiya [Law and religion]. Candidate's thesis. Kharkiv [in Ukrainian].
2. Klymov, V. Tendentsiyi rozvytku derzhavno-tserkovnoyi polityky v Ukrayini v konteksti suchasnykh protsesiv vrehulyuvannya vidnosyn mizh derzhavamy ta tserkvamy v Yevropi [Trends in the development of state-church policy in Ukraine in the context of modern processes of settlement of relations between states and churches in Europe]. Retrieved from: file:///C:/Users/User/Downloads/religfree_2009_14_4.pdf [in Ukrainian].
3. Pytannya vyznachennya statusu okremykh relihiynykh svyat: Ukaz Prezydenta Ukrayiny vid 30 lypnya 2020 roku No. 303/2020 [Issues of determining the status of certain religious holidays: Decree of the President of Ukraine from July 30 2020, No. 303/2020]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/303/2020#Text> [in Ukrainian].
4. Polozhennya pro Ministerstvo kul'tury ta informatsiyanoi polityky Ukrayiny: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 16 zhovtynya 2019 r. No. 885 [Regulations on the Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine from October 16 2019, No. 885]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/885-2019-p?find=1&text=relih#w1_1 [in Ukrainian].
5. Polozhennya pro Derzhavnu sluzhbu Ukrayiny z etnopolityky ta svobody sovisti: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 21 serpnya 2019 r. No. 812 [Regulations on the State Service of Ukraine for Ethnopolitics and Freedom of Conscience: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine from August 21 2019, No. 812]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/812-2019-p#Text> [in Ukrainian].
6. Polozhennya pro Komisiyu z pytan' zabezpechennya realizatsiyi prav relihiynykh orhanizatsiy: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 30 zhovtynya 2008 r. No. 953 [Regulations on the Commission for Ensuring the Realization of the Rights of Religious Organizations: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine from October 30 2008, No. 953]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/953-2008-p#Text> [in Ukrainian].
7. Serhiyenko, H.L. (2004) Rol' konstitutsiyno-pravovoho rehulyuvannya vidnosyn derzhavy i relihiynykh orhanizatsiy u harantuvanni svobody virospovidannya v Ukrayini [The role of constitutional and legal regulation of relations between the state and religious organizations in guaranteeing freedom of religion in Ukraine]. Candidate's thesis. Kharkiv [in Ukrainian].
8. Shapravs'kyi, S.A. (2015). Modeli derzhavno-tserkovnykh vidnosyn: yevropeys'kyi kontekst [Models of state-church relations: the European context]. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu "Ostroz'ka akademiya" – Scientific notes of the National University "Ostroh Academy"*. 12. Pp. 183–198 [in Ukrainian].